

זכר למקדש בבתי הכנסת העתיקים בארץ-ישראל¹

ואהי להם למקדש מעט [בארצות אשר באו שם].

(יחזקאל יא, טו)

אמר רבי יצחק: אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל.

(מגילה כט, א)

ראשי פרקים

- א. מקום בית הכנסת - בגובהה של עיר
- ב. מקום הפתח - במזרח, ודמיונו לשער ההיכל ולשער ניקנור
- ג. בתי הכנסת הגליליים: הדמיון לעזרת הנשים ולשער ניקנור
 1. מבנה בתי הכנסת הגליליים
 2. עזרת הנשים, שער ניקנור והעולים לרגל
 3. השפעת המקדש על בתי הכנסת הגליליים
 4. הפתחים כנגד ירושלים בבתי הכנסת הגליליים
- ד. חזית המקדש בעיטורי בתי הכנסת הקדומים
 1. חזית המקדש במקורות, במטבעות ובעיטורים קדומים
 2. חזית המקדש בגילופי אבן בבתי הכנסת הגליליים
 3. חזית המקדש בפסיפסי בתי הכנסת הקדומים
- ה. ארון הקודש וחזית המקדש
- ו. פתח בית הכנסת ומקום הישיבה בבית הכנסת

שרידיהם של עשרות בתי כנסת קדומים נתגלו בארץ.² שלושה מהם מזמן הבית, מעטים מהם מתקופת התנאים (מאות ב-ג לספירה), ואילו מרביתם נבנו בתקופת האמוראים (מאות ג-ה לספירה), ואף מאוחר יותר, במאות ו-ח. למספר לא קטן של בתי כנסת היו כמה שלבי תיקונים ושינויים במהלך מאות שנות קיומם. תוכניתם של בתי הכנסת אינה אחידה, ולעיתים מבנה בית הכנסת שונה לאורך ימי קיומו.

1. מאמר זה הוא נוסח מורחב של המאמר: A. Grossberg, Ancient Synagogues and the Temple, B'Or Ha'Torah, 6, 1987, pp. 83-98 פורסם שנית בתוך: H. Branover & Ilana Atia (ed.), Science in the Light of Torah: B'Or Ha'Torah Reader, Northvale, New Jersey - London, 1994, pp. 237-254
2. אינפורמציה מפורטת על בתי הכנסת העתיקים, כולל תוכניות, איורים רבים, והפניות ביבליוגרפיות, מרוכזת בספרו של צבי אילן: בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל אביב תשנ"א. ראה גם באנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ב, בערכים המתאימים, וכן בערכים "בתי כנסת", עמ' 261-257; "גולן": "בתי כנסת", עמ' 298-290. סיכום של הסוגים השונים של בתי הכנסת והתפתחותם מההבט הארכיאולוגי, ראה אצל י" צפריר, ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכבוש המוסלמי, ב: הממצא הארכיאולוגי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 189-165; 299-285.

ניתן לחלק את בתי הכנסת לכמה קבוצות עיקריות לפי מבנה בית הכנסת. חלוקה זו תואמת חלוקה אזורית, שהיא מאפיינת יותר את הסוגים השונים של בתי הכנסת, מאשר החלוקה לפי מועד בנייתם. הסוגים העיקריים של בתי הכנסת לפי מבנם ומקומם, הם:

א. בתי הכנסת בדרום יהודה - הר חברון. הם נבנו באבני גזית, והינם מבני רוחב שפתחם במזרח.

ב. בתי הכנסת הגליליים ובתי הכנסת בגולן. בתי כנסת אלו הם מבני אורך מאבני גזית, ובהם טורי עמודים, יציע וחזית מעוטרת. עיטורם הוא בעיקר בגילופי אבן. בבתי הכנסת הגליליים הפתח לרוב בקיר הדרומי הפונה לירושלים.

ג. בתי הכנסת בעלי אפסיס - קשת בנויה לארון הקודש בקיר הפונה לירושלים. ברבים מבתי כנסת אלו היה אולם מבוא, ולעתים גם חצר קדמית. הם נבנו במקומות שונים בארץ, החל מתחילת המאה הששית, אך לא בגליל ובגולן. ברבים מהם רצפת פסיפס.

ריבויים של הסוגים השונים של בתי הכנסת מעיד כי לא היתה הלכה ברורה על מבנה מחייב של בית הכנסת.³ בכמה ממאפייניהם דומים בתי הכנסת למבני התכנסות אחרים בני התקופה, אך ניכרת בהם ייחודיות בשל שינויים שנעשו כדי להתאימם ליעודם. בדברים שלהלן נראה את השפעת המקדש על מבנה בית הכנסת ועיצובו הפנימי, וכן את מקומו של המקדש בעיטורי בתי הכנסת הקדומים לסוגיהם.

ההלכה אוסרת בניית מבנה במתכונתו של בית המקדש - "לא יעשה אדם בית תבנית היכל, אכסדרא תבנית אולם, חצר כנגד עזרה..."⁴. אולם, מבנה בית הכנסת ועיטוריו מזכירים את המקדש בכמה אלמנטים אדריכליים ועיטוריים, ומהווים בכך "זכר למקדש". בית הכנסת היה בכך "מקדש מעט" (ולא מקדש קטן), גם בתחושה שהעניק לנמצאים בתוכו, שסייעה להם להרגיש את הקשר למקדש בעת התפילה.

א. מקום בית הכנסת - בגובהה של עיר

אין בונין [בכ"י ערפורט: פותחין] אותו אלא בגובהה של עיר [בכ"י וינה: בגובה שבעיר],

שנאמר (משלי א כא): "בראש הומיות תקרא". (תוספתא, מגילה ג, יד)

ההלכה בתוספתא על בניית בית הכנסת "בגובהה של עיר",⁵ דומה למה שנאמר בירושלמי על מקום המקדש: "מיכן לבית הבחירה שלא יבנה אלא בגובהו של עולם".⁶ הלכה נוספת היא זו הדורשת להגביה את בית הכנסת מכל בתי העיר (שבת יא, א). האסמכתא לכך היא הפסוק "לרומם את בית אלקינו" (עזרא ט, ט), האמור על בניית

3. ראה בשו"ת נודע ביהודה, מהדו"ת או"ח סי' יח: "שבכל הפוסקים הראשונים ובשני התלמודים לא ראינו כל תמונה שיהיה לבית הכנסת תמונה מיוחדת."

4. בבלי - ראש השנה כד, א; עבודה זרה מג, א; מנחות כח, א. רמב"ם, הל' בית הבחירה ז, י; טור ושו"ע יו"ד קמא, ח, ושם: "כשיעור גבהו וארכו ורחבו". ראה ברש"י בע"ז: "אבל אם נשתנה במקצת מותר".

5. רמב"ם, הלכות תפלה יא, ב; טור ושו"ע או"ח קנב.

6. ירושלמי, סנהדרין פ"א ה"ד. ראה בספרי דברים, וזאת הברכה, שנב (עמ' 410): "כך בית המקדש גבוה מכל העולם." ראה גם בבבלי, זבחים נד, ב. ראה בכד-הקמח לרבנו בחיי (ערך בית הכנסת), המציין כי הציווי להגביה את מבנה בית הכנסת מבניינים אחרים נובע מבית המקדש שנבנה בגובה ההר. הוא מביא את הפסוק שמביאה הגמרא בשבת יא, א, ואינו מביא את הפסוק שמביאה התוספתא.

בית המקדש.⁷ הרמב"ם אכן מביא פסוק זה גם בקשר להלכות בניית בית המקדש, שיש לחזקו ולהגביהו, והוא מוסיף שיש גם לפארו ולייפותו (הלכות בית הבחירה א,יא).

ההלכה על מקום בית הכנסת במקום הגבוה ביישוב, יושמה במקומות רבים, אך לא בכל מקום היה ניתן לבנות את בית הכנסת במקום הגבוה ביותר. הד לכך נמצא במדרש תנחומא (שמות, בחוקותי ג, בובר: ד): **"בראשונה** היו עושים בתי כנסיות בגבהה של עיר, לקיים מה שנאמר (משלי א,כא): בפתחי שערים בעיר אמריה תאמר."

בבתי הכנסת העתיקים יושמו גם ההלכות של בנייה בפאר וביופי. החיוב לבנות בהדר נאמר ע"י הרמב"ם לא רק לגבי ביהמ"ק, אלא גם לגבי "כל דבר שהוא לשם האל הטוב ... אם בנה בית תפלה יהיה נאה מבית ישיבתו" (סוף הל' אסורי מזבח). רבים מבתי הכנסת העתיקים הצטיינו בגודלם ובפארם. בתי הכנסת הגליליים (את מאפייניהם ראה להלן), נבנו מאבני גזית גדולות, ופארם המיוחד היה בחזית המעוטרת שבה שלושה פתחים מעוטרים ומגולפים. הם עוטרו בגילופי אבן נוספים במבנה בית הכנסת ובחלונותיו. בתי כנסת אחרים עוטרו ברצפות פסיפס יפות.

ב. מקום הפתח - במזרח, ודמיונו לשער ההיכל ולשער ניקנו

אין פותחין פתחי בתי כנסיות [א]לא למזרח, שכן מצינו בהיכל [בכ"י ערפורט: במשכן] שהיה פתוח למזרח, שנאמר (במדבר ג,לח): "והחונים לפני המשכן קדמה לפני אוהל מועד מזרחה". (תוספתא, מגילה ג,יד)

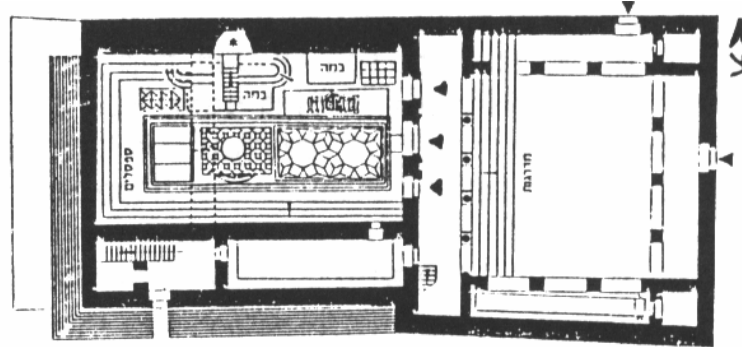
ההלכה שבתוספתא דורשת לבנות את פתח בית הכנסת במזרח, כפי שהיה במשכן ובמקדש. הלכה זו נאמרת בתוספתא יחד עם הלכות נוספות בקשר לבנייתו של בית הכנסת ולצורת הישיבה בו, והיא היחידה המצביעה על הקשר הישיר בין מבנה בית הכנסת ובין המקדש (על ההלכה בתוספתא לגבי הישיבה בבית הכנסת, ראה להלן ג/4).

משמעות התוספתא היא, כי מקום הפתח הוא תמיד במזרח, ללא תלות במבנה בית הכנסת וכיוון התפילה. כך כותב רש"י בברכות ו,ב, ד"ה אחורי בית הכנסת: "כל פתחי בית הכנסת [בגרסה שבר"י ובראשונים: כל פתחי בתי כנסיות שלהן] היו במזרח, והכי תניא בתוספתא במגילה ...". כך משמע גם מהר"י (מגילה פ"ד) ומהרמב"ם (הלכות תפלה יא,ה), המביאים את התוספתא. כך יש ללמוד גם מהתוספתא עצמה בה נאמר לפני כן: "וכל העם פניהם כלפי קודש". הכוונה במלה 'קודש' היא לבית המקדש, כמו בהלכה טו שם. המרדכי והרא"ש (מגילה פ"ג) מסתמכים על פירוש התוספות בברכות (ו,א ד"ה אחורי), ומבארים כי הפתח במזרח הוא רק כאשר מתפללים למערב. כך מובא גם בטור (או"ח, קג). לכן נפסק בשולחן ערוך (קג,ה), כי יש לעשות את פתח בית הכנסת "כנגד הצד שמתפללין בו באותה העיר". אולם, כבר כתב חתם-סופר בתשובות (או"ח, כז), שעל דברי האמוראים שישבו בבבל והתפללו למערב ניתן לומר את דברי התוספות, אך על התוספתא "שנתקנה בארץ ישראל קשה קצת לומר כן". אמנם בדברינו לעיל הראינו הלכה זאת גם מלשון התוספתא עצמה.⁸

7. ראה לעיל, הערות 5-6.

8. ראה תוספות ערוכין יח,ב ד"ה ולא אחרי, כי לפי הדעה בב"ב כה,א, ששכינה במערב, התפללו למערב, ולכן ההלכה בתוספתא במגילה היא, כי הפתח הוא למזרח. וראה עוד על כך מאמרו של יצחק ספיר, כיוון התפילה ומקום הפתח בבתי הכנסת הקדומים (טללי-אורות, בהוצ' מכללת אורות-ישראל, אלקנה, חוב' ד, עמ' 144-166), ותגובתי ותשובתו בחוברת ה. לפי דברינו לעיל לא ניתן להסביר כך בתוספתא, מה גם שרבי יהושע בן לוי, הסובר בבבלי ששכינה במערב, הוא שמביא בירושלמי (ברכות פ"ד ה"ה) אסמכתא מפסוק

ההלכה של בניית פתח במזרח יושמה רק בחלק מבתי הכנסת. פתח במזרח נמצא ברבים מבתי הכנסת שנמצאו ביהודה: באשתמוע, סוסייה, חורבת רימון (השלב הקדום מהמאה השלישית), חורבת מעון ובחורבת ענים.⁹ בצפון הארץ מועטים בתי כנסת עם פתח במזרח, והם אינם מאפיינים את בית הכנסת באזור זה. בגליל הם נמצאו בסאסא, יפיע, ארבל, חמת טבריה (לדעת וייס).¹⁰ בגולן: בחמת גדר, תל הייעור שליד עין גב. בכרמל: סומקה. בעמק בית שאן: בית הכנסת הצפוני בבית שאן, בשלבו הראשון (אף שיתכן שהיה שומרני); מעוז חיים. בשרון: קיסריה, בבית הכנסת מהמאה השלישית.

איור 1: תוכנית בית הכנסת בסוסייה

ההקבלה של פתח בית הכנסת לפתח ההיכל באה לביטוי גם במבנה פתח בית הכנסת. בבתי הכנסת ביהודה היו שלושה פתחים במזרח: פתח גדול במרכז ומצידיו שני

לתוספתא, הלומדת מתפילת שלמה שיש להתפלל מול ירושלים והמקדש. להבנת דבריו בבבלי, ראה מורה-נבוכים ג, מה; עינים-למשפט ברכות ל, א ובב"ב כה, א. ראה גם הסברו של ריא"ז בפסקיו לתפילתו של רב ששת, שהיה סומא, לכיוונים שונים. וראה עוד: ד' עמית, על מקור תכניתיהם של בתי כנסת בדרום הר יהודה (קתדרה, 68 - תשנ"ג - עמ' 35-6).

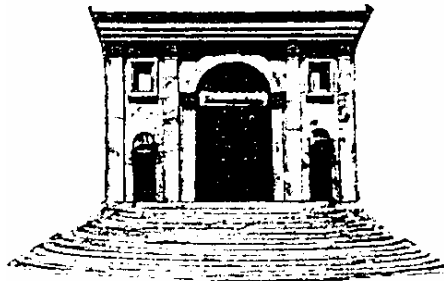
9. על בתי כנסת אלו, ראה מאמרו של עמית, הנ"ל בהערה הקודמת. בבתי הכנסת בחורבת מעון ובחורבת ענים, המבנה הוא מבנה אורך שצירו צפון דרום, לעומת מבנה רוחב במקומות האחרים. בתי כנסת ביהודה עם פתח שלא במזרח נמצאו רק בעין גדי ובחורבת רימון. בעין גדי - פתח במערב, אך שלב זה בבית הכנסת הוא מהמחצית השנייה של המאה השלישית, בעוד שבבית הכנסת שקדם לו, הפתח היה בצפון - בכיוון ירושלים; בחורבת רימון, בבית הכנסת מהתקופה הביזנטית (נבנה בין המחצית השנייה של המאה הרביעית לבין אמצע המאה השישית) - פתח בדרום. אולם, ביהכ"נ הקדום מהמאה ה-3 היה כנראה מבנה רוחב שחזיתו ופתחיו במזרח, ויתכן שדמה לבתי הכנסת באשתמוע ובסוסייה.

10. ז' וייס, "בית הכנסת משכבה 2 בחמת טבריה - הצעת שחזור", ארץ ישראל, כג (תשנ"ב), עמ' 320-326. זו דעתו על מבנה בית הכנסת משלב ב2 - מהמחצית הראשונה של המאה השלישית, והמבנה מהמאה הרביעית - שלב ב2, בניגוד לדעתו של החופר - דותן, שמשחזר פתח בדרום במאה השלישית, אשר הועתק לקיר הצפוני בראשית המאה הרביעית, עם ייסוד בית הכנסת החדש. ראה: מ' דותן, "בתי הכנסת בחמת טבריה", קדמוניות, א (תשכ"ט), עמ' 116-123; הערך "חמת טבריה", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ב. גם במבנה שייתכן והוא בית הכנסת הקדום בכורזים מהמאה הראשונה, ושאינו מזוהה כיום, הפתח היה במזרח. אולם, למעט הדיווח עליו מ-1926, אין לנו כל אינפורמציה על מבנה זה. ראה עליו אצל אילן (לעיל, הערה 2); ג' פרסטר, "בתי הכנסת במצדה ובהרודיון", ארץ ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 227.

פתחים קטנים יותר.¹¹ בגליל היו בדרך כלל שלושה פתחים בקיר הדרומי שפנה לירושלים, אף הם במבנה דומה. בבתי הכנסת בצפון בהם הפתח במזרח, היו בדרך כלל פתח אחד או שניים. שלושה פתחים היו בסומקה ובבית שאן. בבתי כנסת אחרים בעלי שלושה פתחים, הם היו בקיר הכניסה שמול ארון הקודש.

פתח ההיכל היה במבנה שדמה לשער בן שלושה פתחים: "ושני פשפשין היו לו לשער הגדול: אחד בצפון ואחד בדרום" (משנה, תמיד ג, ז; מידות ד, ב). שני הפשפשים לא היו צמודים לשער המרכזי, אלא מרוחקים ממנו כעשר אמות, והיו מול התאים שהיו בצידי ההיכל (משנה, שם). בהר הבית ובמקדש היו שני שערים משולשים. האחד - שער חולדה המזרחי, אשר שימש כשער כניסה להר הבית, ושרידיו ניכרים היום בחומה הדרומית של הר הבית. השני - שהיה גם הגדול והמפואר בשערי העזרה, היה שער ניקנור, שהיה השער המזרחי של העזרה, ודרכו נכנסו אליה מעזרת הנשים: "שבמזרח: שער ניקנור, ושני פשפשים קטנים היו לו, אחד מימינו ואחד משמאלו" (משנה, מידות ב, ג). שער זה יוחד בנס שאירע לדלתותיו, ולכן הוא לא צופה בזהב כשאר השערים.¹²

סביר להניח כי ההלכה הדורשת את קביעת פתח בית הכנסת במזרח, בדומה למשכן ולמקדש, השפיעה גם על מבנה פתח בית הכנסת, שנעשה במתכונת המזכירה את שער ההיכל ואת שער ניקנור שהיה השער אותו ראו כל הבאים לעזרה, כפי שיובהר להלן (ג2).

איור 3: שער ניקנור, שחזור במלון הולילנד בירושלים

איור 2: שער חולדה המזרחי (שחזור)

ג. בתי הכנסת הגליליים: הדמיון לעזרת הנשים ולשער ניקנור

1. מבנה בתי הכנסת הגליליים

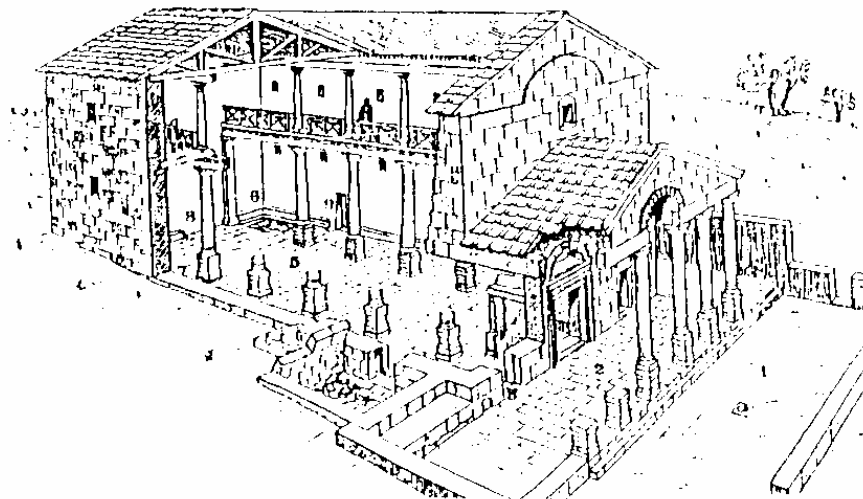
בתי הכנסת הגליליים נמצאו בגליל העליון ובשוליו המזרחיים והדרומיים של הגליל התחתון. המרכזיים שבהם, בהם נשתמרו שרידי המבנה, הם: ברעם, גוש חלב, חורבת נבוריה, מירון, חורבת עמודים, כורזים, כפר נחום, מרות. זמן בנייתם של כמעט כולם אינו קודם למאה ה-3. גם בגולן נמצאו בתי כנסת בסגנון דומה.

לבתי הכנסת הגליליים כמה מאפיינים: בתי כנסת אלו נבנו מאבני גזית והיו מבנים אורכיים, שכיוונם צפון דרום. בקיר הדרומי הפונה לירושלים יש בדרך כלל שלושה

11. יוצא דופן הוא בית הכנסת בענים בו יש רק שני פתחים.

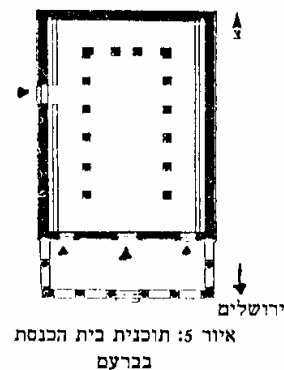
12. ראה: משנה, מידות ב, ג; תוספתא, יומא ב, ג, ובמקבילות. ראה גם בכתבי יוסף בן מתתיהו: מלחמת היהודים ה, ה, ג; שם, ו, ג. הוא כותב כי השער עלה בהדרגה על "השערים המוכספים והמוזהבים".

פתחים. באולם בית הכנסת היו שלושה טורי עמודים שניצבו על אדנים, והיו לאורך קירות האורך וקיר הרוחב האחורי. בכמה בתי כנסת היו רק שני טורי עמודים. בחלקם היה יציע על גבי העמודים. קיר החזית היה פנוי מעמודים ומיציע, והוא היה מעוטר כלפי חוץ בגילופי אבן. לאורך הקירות נבנו ספסלים, מלבד מאשר בקיר הפונה לירושלים. בכמה מבתי הכנסת נבנתה בימה בצד הפתח, בקיר הדרומי הפונה לירושלים, שהיא כנראה המסד לארון הקודש, ובכמה מהם נמצאו גם שרידיו.¹³

איור 4: שחזור בית הכנסת במרות, שלב א' ו'ב' (מאות ה'ד')

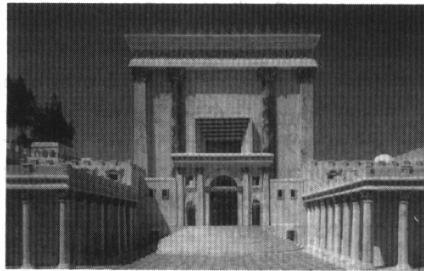
קיים דמיון בין מבנה בתי הכנסת הגליליים ובין מבני התכנסות אחרים בני התקופה. אולם, קיימת בהם ייחודיות הנובעת מהשוני המהותי בתפקודם לעומת מבני התכנסות אחרים. בית הכנסת נועד לקריאה בתורה ולתפילה, ולכן, בניגוד למקדשים אליליים, התכנסות הציבור היא בתוכו ולא מול חזיתו. בניגוד למבנה הבסיליקה, צד החזית שפנה לירושלים היה פנוי מעמודים. שינויים אלו יצרו את מבנהו המיוחד של בית הכנסת הגלילי, שיש בו משום המשותף למבני בסיליקה ולמבנים אחרים, אך בתכנונו הפנימי יש בו ייחודיות.

איור 5: תוכנית בית הכנסת במרות

למרות שלא ניתן להצביע על גורם ישיר וחד משמעי שהשפיע על מבנה בתי הכנסת הגליליים, הועלו הצעות שונות על מקורם האדריכלי של בתי כנסת אלו, ומקור ההשפעה שעיצבם. בדברים שלהלן נבסס את הדעה, כי המקדש - עזרת הנשים שער

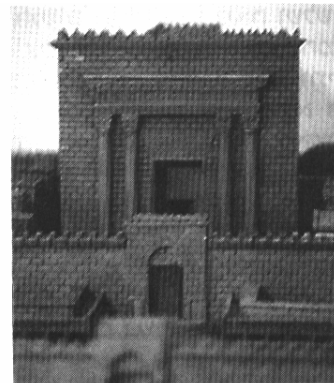
13. יוצאי דופן במבנם הם בתי הכנסת בהם הפתח במזרח: סאסא ופייע שהיו גם מבנים רוחביים, ארבל. בית כנסת רוחבי הוא גם בית הכנסת בחורבת שמע, שפתחו בצפון ובמערב. פתח אחד בדרום היה בבית הכנסת בנחל גוש חלב ובנבוריה. בשניהם היו רק שני טורי עמודים, וכך גם בסאסא, חורבת שמע ובמרות.

איור 7א: שער ניקנור וחזית המקדש, מבט מעזרת הנשים (שחזור במלון הוילנד)

שער ניקנור עמד במזרח העזרה, ודרכו נכנסו אליה מעזרת הנשים. השער היה מבנה רב רושם ולו הילה של נס שאירע לדלתותיו ושבינו לא ציפו אותם בזהב, אלא השאירם בנחושת. היה בו פתח מרכזי גדול ומשני צידיו שערים קטנים. מבנה דומה היה גם לשער ההיכל (מקורות חז"ל על שערים אלו מובאים לעיל, ב). שער משולש אחר דרכו עברו רובם של עולי הרגל, היה שער חולדה המזרחי הניכר כיום בחומה הדרומית של הר הבית.

עזרת הנשים שימשה כמקום מעבר והתרכזות לפני הכניסה בשער ניקנור אל העזרה, ובה עברו כל הבאים לעזרה ועולי הרגל. את שער ניקנור שהיה גבול העזרה, היה אסור לעבור למחוסרי כפרה,¹⁶ אך גם לטהורים שלא טבלו.¹⁷ עולי הרגל והמבקרים במקדש שהצטופפו למרגלות שער ניקנור, נמצאו במפלס הנמוך ב- 7.5 אמות ממפלס השער.¹⁸ הם ראו מולם שער משולש, ודרכו את העזרה וחזית המקדש, שגם לו היה פתח משולש. באזור זה הסמוך לשער ניקנור רוחב עזרת הנשים (מצפון לדרום) היה כ- 50 אמות, ואורכה (ממזרח למערב) 40 אמות. שטח זה חולק על ידי העמודים שנשאו את היציע לשלוש סיטראות: סיטרה מרכזית פתוחה, ומשני צידיה שתי סיטראות מקורות.

איור 7ב: שער ניקנור וחזית המקדש, מבט מעזרת הנשים (דגם ר' אלחנן אייבשיץ, קרית-אתא)

16. משנה, תמיד ה, ו; כלים א, ח; פרה יא ד; תוספתא, כלים בבא קמא א, ח; רמב"ם, הלכות בית הבחירה ז, יח; ביאת מקדש ג, יד.

17. משנה, יומא ג, ג; תוספתא, נגעים ח ט; ירושלמי, יומא פ"ג ה"ג; בבלי, יומא ל, ב. לפי הירושלמי הטבילה נדרשת גם ממי שנכנס שלא לעבודה. שער ניקנור הוא גבול מחנה שכינה. ראה: תוספתא, כלים בבא קמא א, י; בבלי, זבחים קטז, ב; רמב"ם, הלכות בית הבחירה ז, יא.

18. ראה: משנה, מידות ב, ה; מלחמת היהודים ה, ה, ג. גובה כל מדרגה מ-15 המעלות שבהן עלו לשער ניקנור היה חצי אמה. ראה: משנה, מידות ב, ג.

בשני מועדים בשנה היתה עזרת הנשים עצמה מקום התכנסות ומקום אירוע מרכזי לבאים למקדש: ביום הכיפורים ובחג הסוכות. ביום הכיפורים, לאחר שהשעיר המובל לעזאזל הגיע למדבר, הכהן הגדול קרא בתורה בעזרת הנשים מעל בימת עץ שנבנתה שם, באוזני הקהל הרב שנאסף במקדש.¹⁹ האירוע רב הרושם ביותר שנעשה בעזרת הנשים מידי שנה, היה שמחת בית השואבה שנערכה בחג הסוכות. חגיגות אלו גרמו לבניית היציע בעזרת הנשים ולהפרדה בין גברים לנשים באירוע זה.²⁰ על שמחה זו ורישומה העז נאמר במשנה (סוכה ה,א): "כל מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו."

אירוע אחר של קריאה בתורה בעזרת הנשים לכל הציבור, היה אחת לשבע שנים, בקיום מצוות הקהל - בשנה שלאחר שנת השמיטה, במוצאי יום טוב ראשון של חג הסוכות. הקורא בתורה היה המלך, ואף היא נעשתה מעל בימה של עץ שהועמדה בעזרת הנשים.²¹

3. השפעת המקדש על בתי הכנסת הגליליים

מבני בסיליקה או מבנים דומים לה אינם יוצאי דופן במבנים יהודיים בימי הבית השני ואחריו. במקדש היו שני מבני בסיליקה. על לשכת הגזית נאמר בגמרא ביומא (כה,ב): "כמין בסילקי גדולה היתה." מקומה היה בעזרה, סמוך לשער ניקנור (משנה, מידות ה,ד; יומא יט,א), אך ניתן היה להיכנס ללשכת הגזית גם מחוץ לעזרה - מהחיל (בבלי הני"ל). בלשכת הגזית, מקום מושב הסנהדרין, התכנסו הכהנים בכל בוקר לעשיית הפייס לעבודות התמיד, וכן לקריאת שמע וברכותיה, עשרת הדברות וכמה ברכות וביניהן ברכת כהנים.²²

מבנה בסיליקה אחר היה בחלקו הדרומי של הר הבית, לכל אורך החומה הדרומית. שם נמצא מבנה המכונה ע"י יוסף בן מתתיהו בשם הסטיו המלכותי. היה זה מבנה בסיליקה מרשים שאותו הוא מתאר בפרוטרוט.²³ המבנה חולק ע"י ארבע שורות עמודים לשלושה חללים - אולם תווך ושתי סיטראות, ששתיים מהן היו לאורך הקירות. שימושיו של המבנה אינם ברורים. ייתכן ובו היה אחד משלושת מושבי הסנהדרין - זה שהיה בפתח הר הבית,²⁴ וייתכן גם שבו ישבה הסנהדרין לאחר שיצאה מלשכת הגזית

19. משנה, יומא ז,א; סוטה ז,ז; בבלי, יומא סט,ב; סוטה מ,ב.

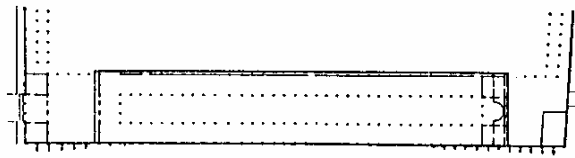
20. ההפרדה היא ה"תיקון הגדול" הנזכר במשנה, סוכה ה,ב. ראה את פירוש הרמב"ם למשנה, ובערוך לנר, סוכה נא,ב, ד"ה במתניתין ומתקנין שם תיקון גדול, וזאת עפ"י הירושלמי פ"ה ה"ב. על שיטת רש"י, ראה לעיל, הערה 14. ראה עוד במאמר של הרב מ' סליי, "שמחת בית השואבה", תחומין, ב, תשמ"א, עמ' 159-158.

21. משנה, סוטה ז,ח; בבלי, שם, מא,ב. ראה גם ברמב"ם, הלכות חגיגה ג,ד, כי הבימה הועמדה באמצע העזרה.
22. על הפייס, ראה: תוספתא, יומא א,ט; סוכה ד,ט; בבלי, יומא כה,א. על התפילה שם, ראה: משנה, תמיד סוף פרק ד; ה,א, וברמב"ם, הלכות תמידין ומוספין, ו,ד. ברכת כהנים נאמרה במקום זה ללא נשיאת כפים, ולפירוש הרמב"ם והמאירי, היא ברכת שים שלום.

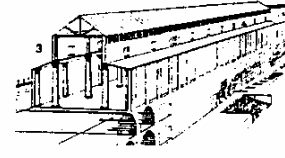
23. קדמוניות היהודים טו,יא,ה [416-411].

24. משנה, סנהדרין יא,ב; תוספתא, סנהדרין ז,א, ובמקבילות.

וישבה בהר הבית - ב"חנות / חנויות.²⁵

איור 9: התוכנית

איור 8: השחזור

הסטיו המלכותי (לפי בן דב)

עולי הרגל למקדש ראו בדרכם תחילה את המבנה רב הרושם של הבסיליקה המלכותית, ורבים מהם הגיעו גם ללשכת הגזית מקום מושב בית הדין הגדול ש"ממנו יוצאת תורה לכל ישראל" (משנה, סנהדרין יא, ב). מבנים אלו נחקקו בזכרון העם, ותרמו את תרומתם למבנה בתי הכנסת בארץ.

בתי הכנסת הגליליים דומים בכמה מאפיינים למבני בסיליקה. מבנים אלו היו מוכרים ליהודים מכל רחבי העולם הקדום אך גם מהמקדש. אימוצם למבנה של בתי הכנסת לא היה לכן יוצא דופן, וראיה לכך היא גם בית הכנסת של אלכסנדריה עליו נאמר: "כמין בסלקי גדולה היתה, סטיו לפניו מסטיו."²⁶ העם שעלה בהמוניו לרגל, התוודע במקדש למבני בסיליקה גדולים ומפוארים. הוא גם שהה בעזרת הנשים מול שער ניקנור, לפני כניסתו לעזרה, בה היה סטיו פתוח עם יציע על גבי העמודים. שם גם נחרתו בזכרון העם הקריאות בתורה בפני כל הציבור ביום הכיפורים ואחת לשבע שנים בקיום מצוות הקהל. מראות אלו השפיעו כאשר היה צריך לסגל את מבני הציבור השונים למבנה בית הכנסת בגליל.

המבנה הפנימי של בית הכנסת הגלילי מזכיר את עזרת הנשים, ואילו שלושת פתחיו המכוונים לירושלים, מזכירים את שער ניקנור ושער ההיכל. הדמיון לעזרת הנשים הוא בכך שבבית הכנסת הגלילי היו עמודים לאורך הקירות - למעט קיר החזית שבו הפתחים, וברבים מהם הם נשאו עליהם יציעים. בכך הוא דמה למבנה היציע בעזרת הנשים במקדש, שהיה בנוי בשלושת צידי העזרה, למעט הצד המערבי שבו שער ניקנור. מסתברת הדעה כי היציע בבתי הכנסת שימש כעזרת נשים.²⁷ בפיתרון זה למיקומה של עזרת הנשים, אימצו בבתי הכנסת הגליליים את הפיתרון שנעשה במקדש בעת חגיגות שמחת בית השואבה, בה היקצו לנשים מקום בגזוזטרה שבעזרת הנשים. גם בבית הכנסת באלכסנדריה מקום הנשים היה ביציע. אנו למדים זאת ממה שמסופר בירושלמי (סוכה פ"ה ה"א) על חורבנו של בית הכנסת בימי טרוגיינוס, הוא טריינוס, בו מרדו היהודים בגולה בשנים 115-117. נאמר שם, כי הנשים אמרו לטריינוס שבא להורגם:

25. ראש השנה לא, א; עבודה זרה ח, ב, ובמקבילות.

26. תוספתא, סוכה ד, ד; ירושלמי, שם פ"ה ה"א; בבלי, שם נא, ב.

27. בנושא זה ראה: ש' ספראי, "האם היתה קיימת עזרת נשים בבתי הכנסת בתקופה העתיקה?", תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 329-338 (=ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 94-104). לדעת ספראי, היציע לא יוחד לנשים. מאידך, ראה את ש"ד גויטיין, "יציע נשים בבנין בית הכנסת בתקופת הגאונים", תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 314. לדבריו היציע כן יועד לנשים. ראה גם בהמשך את הראיה מבית הכנסת של אלכסנדריה ודעתו של ש' ליברמן על כך - בהערה הבאה.

"מה דעבדת בארעייא עביד בעיליאי" - כלומר, מה שעשית לגברים שישבו למטה, עשה לנשים שיושבות למעלה.²⁸

העומד בתפילה בבית הכנסת בגליל ראה מולו את הקיר הדרומי ובו שלושה פתחים, בדומה למבקר במקדש שראה מעזרת הנשים את שער ניקנור, שהיה שער משולש. משאת נפשם של העולים לרגל שהתרכזו בעזרת הנשים, לא היתה עזרת הנשים, אלא העזרה, אליה עמדו להיכנס, ושאותה יכלו לראות דרך שער ניקנור. גם נקודת המוקד הרעיוני של המתפללים בבית הכנסת היתה מחוץ לבית הכנסת - המקדש. הם ראו בעיני רוחם את המקדש בירושלים, אליו הם הגיעו במחשבתם דרך הפתחים בקיר הפונה לירושלים, ובכך יכלו לנהוג בהתאם לנדרש בהלכה, כפי שיובהר בסעיף הבא. בכך היה דמיון נוסף לעזרת נשים גם בתחושה שהמבנה העניק לשוהים בו.

4. הפתחים כנגד ירושלים בבתי הכנסת הגליליים

ההלכה שיש להתפלל בכיוון ירושלים (הלכות תפילה צד, א) נסמכת על תפילת שלמה בעת חנוכת המקדש.²⁹ כמו בתפילתו, כך לפי מקומו של המתפלל קיימת הדרגתיות: הרחוקים מהארץ מכוונים את פניהם לארץ ישראל, בארץ ישראל - לירושלים, בירושלים - למקדש, ובמקדש - לקודש הקודשים. בספרי מובאת לכך אסמכתא גם ממשא שהשקיף מראש הפסגה לכיוון ארץ ישראל.³⁰ מי שכלל אינו יכול לכוון את פניו כנדרש, צריך לכוון במחשבתו כאילו הוא עומד מול קודש הקודשים.³¹

בסוגיה ביבמות (קה, ב) בשאלה כיצד לעמוד בתפילה - האם להביט למטה או למעלה, המסקנה היא: "המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה".³² רש"י מפרש: "עיניו למטה - כלפי ארץ ישראל". רבנו יונה (ברכות פ"ה) כותב בשם רבו: "יחשוב גם כן כאילו הוא עומד בבית המקדש שהוא למטה". מכאן ההלכה, כי בנוסף לעמידה בתפילה מול ארץ ישראל ירושלים והמקדש, המתפלל צריך לחשוב שהוא נמצא בבית המקדש (הלכות תפילה צה, ב). ובלשון הטור: "ונחשוב כאילו אנו עומדים בו ומתפללים". כך גם לגבי המתפלל הנמצא רחוק מארץ ישראל או מירושלים ומהמקדש, ואינו יכול לכוון את פניו במדויק מול ירושלים או מול המקדש וקודש הקודשים, צריך "יחשוב בלבו

28. ראה את פירושו של מ' איש שלום, בית תלמוד, ד, וויען תרמ"ה, עמ' 200; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, עמ' 890. ראה גם באיכה רבה, א, מה; ד, כב, שם נזכר המאורע אך לא מקומו, ושם: "עביד בארעיי מה דעבדת בעילאי". במהדורת בובר (א, טז, דף מב, א): "אמרין ליה: היך מה דעבדת בגברייא עביד בנשייא."

29. מלכים א' ח; דברי הימים ב' ו. מקורות המסכמים את התפילה בכיוון ירושלים והמקדש: תוספתא, ברכות ג, טז; ספרי דברים כט, שבעה רבא; ירושלמי, ברכות פ"ד ה"ה; בבלי, ברכות ל, א; תנחומא (בובר), וישלח כא; פסיקתא רבתי פל"ג; שיר השירים רבה ד, ו.

30. ספרי דברים, ואתחנן, כט (מהדורת פינקלשטיין - הורוויץ, עמ' 47) - על דברים ג, כו-כז.

31. ראה: משנה, ברכות ד, ה-ו; תוספתא שם, ג, טז. ראה את פירוש הרמב"ם למשנה: "וישים במחשבתו שהוא כנגד קדש הקדשים". בהלכות תפילה ה, ג, הוא פוסק: "יכוין לבו כנגד השכינה ויתפלל". ראה גם בשו"ע הלכות תפילה צד, ג: "מי שאינו יכול לכוין את הרוחות יכוין לבו לאביו שבשמים". אולם, ראה את לחם-משנה ופירוש הרב קאפח על הרמב"ם בהלכות תפילה. הם מסבירים כי כוונתו זהה למה שכתב בפירושו למשנה. הרמב"ם נקט את המקרים שבתוספתא ובמשנה, בהם המתפלל כלל אינו יודע מהו הכיוון לירושלים. הרמב"ם אינו כותב כי על המתפלל לחשוב שהוא נמצא במקדש, כפי שכתבו ראשונים אחרים. ראה שם, הלכה ד.

32. בירושלמי, ברכות פ"ד ה"ה, המסקנה שונה: "פניו למעלה ועיניו ולבו למטה".

ורעיונו כאילו הוא עומד במקדש אשר בירושלים במקום קודש הקדשים" (משנה-ברורה צד, ג).

תפילה מול חלון פתוח לכיוון ירושלים נזכרת בספר דניאל, והיא מהווה אסמכתא לתפילה מול חלונות כנגד ירושלים:

ודניאל כדי ידע די-רשים כתבא, על לביתה וכוין פתיחן ליה בעליתה נגד ירושלם, וזמנין תלתה ביומא הוא ברך על-ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלהה כל-קבל די-הוא עבד מן-קדמת דנה. (דניאל ו, יא)

[תרגום: וכאשר ידע דניאל כי רשום הכתב, בא לביתו וחלונות פתוחים לו בעליתו מול ירושלים, ושלוש פעמים ביום הוא כורע על ברכיו ומתפלל ומודה לפני אלהיו כאשר היה עושה קודם לכן].

מעשהו של דניאל משמש אסמכתא נוספת להלכה שיש להתפלל מול ירושלים וכי יש להתפלל מול חלון או פתח המופנה לירושלים. בירושלמי (ברכות פ"ד ה"א) נאמר: "יכול יהא מתפלל לכל רוח שירצה? תלמוד לומר (דניאל ו, יא): וכוין פתיחן ליה בעליתיה נגד ירושלם". בדומה גם בבבלי, ברכות לא, א. שם (ובדף לד, ב) אומר רבי חייא בר אבא בשם רבי יוחנן: "לעולם יתפלל אדם בבית שיש בו חלונות, שנאמר (דניאל ו, יא): וכוין פתיחן ליה בעליתה נגד ירושלם." רש"י מפרש כי החלונות הם כדי שיכוון את לבו "שהוא מסתכל כלפי שמים", ולכן לפירוש החלונות צריכים להיות מול כיוון התפילה - מול ירושלים (טור). הרמב"ם פוסק (הלכות תפילה ה, ו) כי "צריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים כדי להתפלל כנגדן", כפי שנאמר בפסוק בדניאל, ולכן וודאי שהם צריכים להיות אך ורק מול ירושלים. למרות שבגמרא לא נאמר כי הלכה זו מסויגת רק ליחיד המתפלל, בדומה לדניאל, ולא לציבור המתפלל בבית הכנסת, הרמב"ם פסק כך, ולכן הביא הלכה זו בהלכות תפילה, אך לא בהלכות בית הכנסת (שם פ"א). הוא מסביר את דבריו בתשובה לשאלה שנשאל בעניין זה.³³ כך נפסק גם בטור ובשולחן ערוך (צ, ד). באחרונים נאמר כי גם בבית הכנסת יש לעשות חלונות מול ירושלים.³⁴

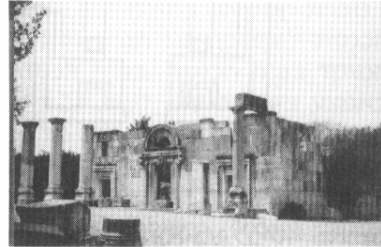
בגליל, בתקופה בה נבנו בתי הכנסת הגליליים, שהיא תקופת האמוראים, נראה כי ראו את הלימוד מדניאל על תפילה מול פתחים או חלונות המכוונים לירושלים, כמתייחסת גם לבית הכנסת. הפתחים נקבעו דווקא בקיר החזית הפונה לירושלים, לא כתפישה ארכיטקטונית המדגישה את החזית, אלא כדי להתפלל דרכם לירושלים.³⁵ הפתחים מאפשרים להתרכז במוקד הרעיוני, שהוא מחוץ לבית הכנסת - המקדש שבירושלים. בית הכנסת של גמלא, מימי הבית השני, בנוי בציר צפון מזרח - דרום מערב, שהוא הכיוון הכללי של ירושלים. קשה היה לבנות את בית הכנסת בכיוון מדויק

33. מהדורת פריימן, ירושלים תרצ"ד, סי' כא, עמ' 19-20; מהדורת בלאו, ירושלים תשמ"ו, תשובה רטז, (עמ' 380-381). הרמב"ם מסביר בתשובתו כי בבתי כנסת ובמקומות המיוחדים לתפילת ציבור אין צורך בחלונות ורק בתפילת יחיד יש צורך בחלונות - בדומה לדניאל, "כדי שיצייר בדמיונו שהוא כנגד ירושלים ואין דבר חוצץ בינו לביתה".

34. ראה בפרי-מגדים (צ, ח) שמהגמרא לא משמע חילוקו של הרמב"ם בין יחיד לבין ציבור בבית הכנסת, וכי צריך לפתוח חלונות גם בביכניס, וכך כתב גם הלבוש. לגבי המספר של י"ב חלונות שמובא בשו"ע עפ"י הזוהר (פקודי, רנא א), לדבריו, חלקם צריך להיות בכיוון ירושלים (עי' גם משנ"ב צ, ח-ט).

35. על רעיון זה כתב י' ברסלבי (ברסלבסקי). ראה: הידעת את הארץ, ו: נוף האדם בגליל, תל אביב תשכ"ה, עמ' 228.

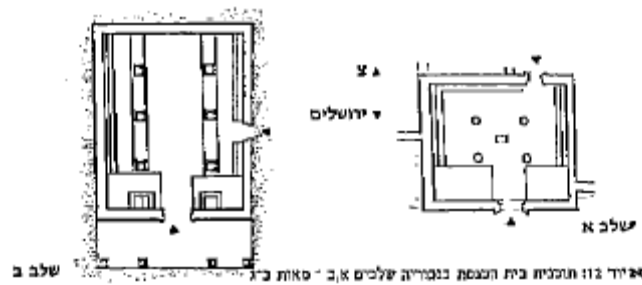
יותר בגלל כיוון מדרון ההר עליו הוא בנוי, ושיפועו. פתח בית הכנסת נמצא בקיר הדרומי מערבי ונראה כי גם שם התפללו מול הפתח (ראה איור 14). בבתי הכנסת הוודאיים האחרים מתקופת הבית - במצדה ובהרודיון, הפתחים במזרח, אך שם הם לא נבנו כבתי כנסת אלא הוסבו לכך, ולכן לא ניתן ללמוד מהם על מקום הפתח.³⁶

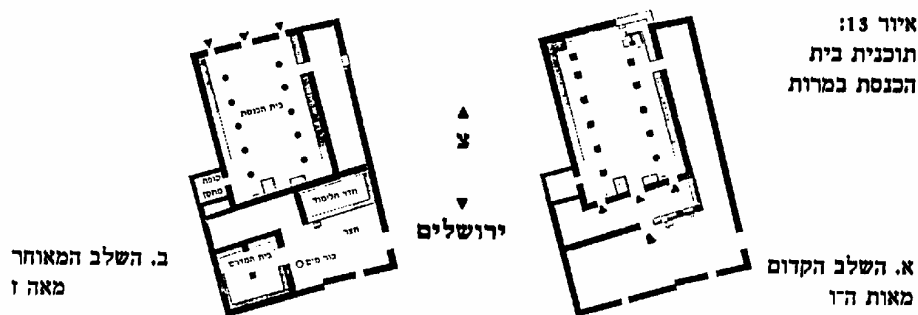
איור 10: חזית בית הכנסת בברעם איור 11: מבט מתוך בית הכנסת בברעם, החוצה

מקום הפתח הראשי הוא המתאים למקומו של ארון הקודש. בחלק מבתי הכנסת נמצאה בימה בצד הפתח, שהיא כנראה מקומו של ארון הקודש, ובכמה מהם נמצאו גם שרידי. אולם, ברבים מבתי הכנסת הגליליים לא נמצאו שרידים כלשהם של ארון הקודש. כפי שעולה ממקורות חז"ל, ספר התורה נשמר בכמה מקומות מחוץ לבית הכנסת, והובא לתוכו לקריאה בתורה.³⁷ לכן קרה בציפורי, ש"פעם אחת שכחו ולא הביאו ספר תורה מבעוד יום" - לפני השבת (עירובין פו, ב; סוכה טז, ב). רש"י מפרש: "שהיה דרכן להצניע ספר תורה בבתי מפני הנוכרים." המציאות שבה הביאו ספר תורה ממקום אחר לבית הכנסת, היא הסיבה להלכה נוספת - "אין שליח צבור רשאי להפשיט את התיבה בצבור מפני כבוד צבור" (סוטה לט, ב; או"ח קמח). כלומר, כאשר נוטלים את ספר התורה כדי להניחו במקומו - מחוץ לבית הכנסת - שליח הציבור לא מסיר מהתיבה את הבגדים שנפרשו עליה, אלא מוליכים את ספר התורה ויוצאים אחריו, ואח"כ שליח הציבור חוזר לבית הכנסת ומפשיט את התיבה (רש"י ד"ה להפשיט - כאן הכוונה ב"תיבה" היא לשולחן עליו היה מונח ספר התורה כשקראו בו). כאמור, בבתי הכנסת הגליליים בהם נמצאו שרידים של בימה ששימשה כמסד לארון קודש, היא נמצאה בצד הפתח, ולא חסמה אותו, ובכך התאפשרה תפילה מול הפתח המכוון לירושלים. בכמה מהם נמצאו שתי בימות, משני צידי הפתח, וייתכן שאחת שימשה לקריאה בתורה.³⁸

36. במבנה בכורזים, שאולי הוא ביכנ"ס קדום מימי בית שני, הפתח במזרח. ראה עליו לעיל סוף הע' 10.
37. על תיבה מיטלטלת לשמירת ספר התורה ראה גם: משנה, תענית ב, א; "מוציאין את התיבה לרחובה של עיר"; תוספתא, מגילה ג, יד; "כשמניחין את התיבה פניהם כלפי העם."
38. שרידי בימה בצד הפתח נמצאו בכורזים, נבוריה, נחל גוש חלב, מרות. גם בכפר נחום ובחורבת עמודים נמצאו שרידים שניתן ליחס אותם לבימת ארון הקודש. בנבוריה נמצאו גם שרידי ארון הקודש בשימוש משני - ראה להלן ה. מלבד מאשר בגוש חלב ובחורבת עמודים, היו שתי בימות. במרות הן נבנו משני צידי הפתח הראשי בתחילת המאה הששית, כמאה שנה לאחר שבית הכנסת נוסד. בגולן נמצא בימה בעין נשוט, בו יש פתח אחד בדרום, והוא חורג מקו אמצע הבניין כדי לאפשר מקום לארון הקודש. חריגה דומה נמצאת באום אל קנאטיר, דביה, בית לביא, וכן בחורבת זומימרה, שם פתח בית הכנסת במערב.

בכמה בתי כנסת גליליים חל מאוחר יותר שינוי בתפישה זו, והוא בא לביטוי באותם בתי כנסת בהם הפתחים המכוונים לירושלים נאטמו, ובקיר המקביל נפתחו פתחים חדשים. שינויים אלו נעשו החל מהמאה הרביעית ואילך, בבית שערים; חמת טבריה - בית הכנסת הצפוני, ולדעת דותן גם בבית הכנסת הדרומי; במרות.³⁹ בבית שערים נבנתה גומחה לארון קודש במקום הפתח. בחמת טבריה, נבנתה בימה סמוך לפתח שנסתם, ואילו במרות הבימות בצידי הפתח היו קיימות עוד בזמן שהפתחים לירושלים היו פתוחים. שינוי דומה היה גם בעין גדי.⁴⁰ שינוי זה תואם את הנאמר לעיל, כי תפילה מול חלונות או פתחים המכוונים לירושלים אינה נדרשת בבית הכנסת. בתי כנסת באזורים אחרים, או מאוחרים יותר, נבנו לרוב כאשר פתחי הכניסה הם בקיר הנגדי לארון הקודש ולכיוון התפילה, ורק מספר מועט של בתי כנסת נבנה עם פתחים במזרח (ראה לעיל ב).

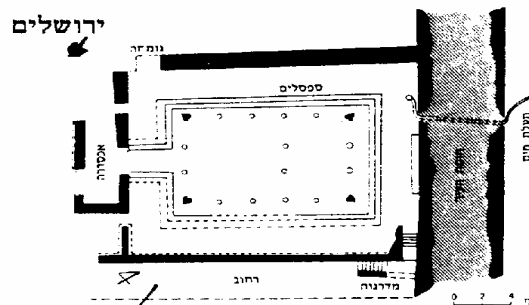

39. בבית שערים השינוי חל במחצית א' של המאה הרביעית. בחמת טבריה, בבית הכנסת הצפוני, הכניסה שונתה לקיר הצפוני, במאה הרביעית. על בית הכנסת הדרומי, ראה לעיל, הערה 10. שם מובאת גם דעתו של ז' וייס, הסובר כי הפתח היה במזרח, גם בשלב הקדום. במרות השינוי חל במחצית הראשונה של המאה השביעית.

40. בסוף המאה השלישית נסתם הפתח המרכזי שהיה בקיר הצפוני הפונה לירושלים, ובמקומו נבנתה גומחה לארון הקודש, ונפתחו שלושה פתחים בקיר המערבי. באמצע המאה החמישית או במחציתה השנייה, נסתם גם הפתח השני שהיה בקיר הצפוני, וניתן היה להיכנס לבית הכנסת רק מהצד המערבי.

סגירת הפתחים לכיוון ירושלים בבתי כנסת הגליליים איפשרה בניית ספסלי ישיבה בקיר הדרומי, ובכך ישבו בבית הכנסת לכל אורך קירותיו, כפי שהיה בבתי הכנסת מימי הבית, וכפי שנמצא בבתי הכנסת האחרים שאינם גליליים. צורת ישיבה זו מדגישה את מרכז בית הכנסת, ואילו ארון הקודש יוצר מוקד משני. ההסבר לצורת ישיבה זו הקיימת גם כיום, היא הקריאה בתורה בבית הכנסת, שהיא תקנה קדומה מימי משה ועזרא.⁴¹ גם בכתובת מבית כנסת מימי בית שני שנמצאה בירושלים - כתובת תאודוטוס - נזכרת הקריאה בתורה ולא התפילה בציבור. נאמר בה כי תאודוטוס "בנה את בית הכנסת לשם קריאת תורה ולימוד מצוות." מקום הקריאה בתורה היה לכן נקודת המוקד בבית הכנסת. בבית הכנסת באלכסנדריה שנוצר לעיל 3/ג, היתה בימה של עץ באמצע בית הכנסת. לעיל 2/ נזכרו הקריאות בתורה שנעשו בעזרת הנשים במקדש. הרמב"ם כותב (הלכות חגיגה ג,ד) כי הבימה לקריאה בהקהל, הועמדה באמצע העזרה. גם על מקום הבימה בבית הכנסת הוא כותב כי הוא באמצע ביהכ"ס (הלכות תפילה יא,ב), וכך כתב הטור (הלכות ביכ"ס קט). אמנם הכסף-משנה כותב כי "הכל לפי המקום והזמן", ובשולחן-ערוך אין הוא מזכיר את מקום הבימה לקריאה בתורה, אך הרמ"א מוסיף הלכה זו (קנה). הישיבה סביב לקירות מסייעת לכל הציבור להיות עם פניו מול מקום הקריאה, ולהקשיב לה. שעה שנבנו בתי כנסת עם פתחים לירושלים, הם סייעו לרכז את מחשבתם של המתפללים אל המקדש דרך הפתחים, אך שינו בכך את המוקד הקדום יותר שהיה במרכז. בבתי הכנסת המאוחרים יותר, בהם היה ארון קודש בקיר הפונה לירושלים, יש חזרה אל ההתרכזות במרכז ביהכ"ס, כפי שהיה בבתי הכנסת הקדומים יותר - עוד מתקופת הבית.

הישיבה גם בקיר הפונה לירושלים אשר בו ארון קודש, מתאימה לנאמר בתוספתא (מגילה ג,יד), מהדורת ליברמן ג,כא): "כיצד היו זקנים יושבין, כלפי העם ואחריהן כלפי קודש. כשמניחין את התיבה, פניה כלפי העם ואחריה כלפי קודש. כשהכהנים נושאים כפיהן, פניהם כלפי העם ואחריהם כלפי קדש. חזן הכנסת פניו כלפי קודש, וכל העם פניהם כלפי קדש, שנאמר (ויקרא ח,ד): ותקהל העדה אל פתח אהל מועד."

איור 14: תוכנית בית הכנסת בגמלא

ד. חזית המקדש בעיטורי בתי הכנסת הקדומים

1. חזית המקדש במקורות, במטבעות ובעיטורים קדומים

במקורות הכתובים מעטים הפרטים על חזית המקדש. המשנה ויוסף בן מתתיהו מוסרים רק על חזית רבועית של 100x100 אמה.⁴² המקדש, היה בנוי על מסד שגובהו

41. ראה: מכילתא דר' ישמעאל, בשלח, מסכתא דויסע, א (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 154); מכילתא דרשב"י, בשלח טו כב (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 301); ירושלמי, מגילה פ"א ה"א; פ"ד ה"א; בבלי, בבא קמא פב, א; מסכת סופרים, י, א-ב.

42. משנה, מידות ד, ו; מלחמת היהודים ה, ה, ד; קדמוניות היהודים טו, יא, ג, [391].

שש אמות, ואל האולם עלו בשתיים עשרה מעלות.⁴³ ממדיו של פתח האולם היו גדולים במיוחד (20x40 אמה).⁴⁴ מעל פתח האולם היו חמש קורות עץ שכל אחת היתה גדולה מחברתה בשתי אמות. אורך הקורה התחתונה היה 22 אמות, והעליונה 30 אמות. בין שתי שורות עצים היתה שורת אבנים.⁴⁵ מבעד לפתח האולם ניתן היה לראות את פתח ההיכל (10x20 אמה), שבו היה פתח מרכזי גדול ושני פתחים קטנים בצידיו (ראה לעיל ב). על פתחו של ההיכל היתה פרושה פרוכת, והיו לו שתי דלתות עץ שנפתחו מידי בוקר.⁴⁶ הפרוכת גוללה בשעת העלייה לרגל, כדי שהעם יוכל להתבונן בהיכל פנימה.⁴⁷

איור 15: חזית המקדש על גבי גלוסקמה מירושלים

התיאור הריאלי הקדום ביותר של המקדש נמצא על גבי גלוסקמה מירושלים משלהי ימי הבית השני.⁴⁸ באיור נראות שתי דלתות סגורות, עליהן כמה קורות המונחות זו על גבי זו. מערכת הקורות נמצאת בין שני נדבכי אבנים. תיאור זה תואם את התיאור במשנה, של קורות העץ הנתונות על פתח האולם, דרכו רואים את דלתות ההיכל הסגורות. בגלוסקמה אחרת מתואר משקוף רחב על הדלתות הנעולות, ועמוד בכל אחד מצדי הדלתות.

תיאורים ריאליים נוספים של חזית המקדש נמצאים בכמה ממצאים החל מתקופת מרד בר כוכבא. בתיאור שעל מטבעות מתקופת המרד יש לחזית המקדש ארבעה עמודים, וגגו שטוח. בין שני העמודים הפנימיים נמצא חפץ שתואר על ידי דן בר"ג כשולחן לחם הפנים, אותו הוציאו והציגו לעולים לרגל.⁴⁹ בכל המטבעות - למעט אחת:

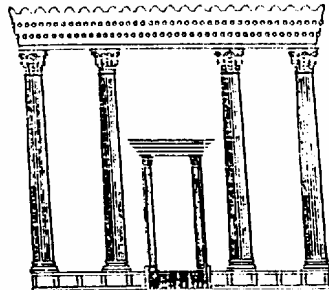
43. משנה, מידות ג,ו; מלחמת היהודים ה,ה,ד.
44. משנה, מידות ג,ז. הממדים שנתן יוסף בן מתתיהו גדולים בהרבה: 70x25 אמה. ראה: מלחמת היהודים ה,ה,ד.
45. משנה, מידות ג,ז.
46. על הפרוכת ראה: משנה, תמיד ז,א; יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ה,ה,ד, ובמקורות נוספים. על הדלתות ראה במשנה, מידות ד,א-ב, תמיד ד,ז, ואצל יוסף בן מתתיהו, שם.
47. יומא נד,א.
48. ראה מאמרי, "חזית המקדש על גבי גלוסקמות בירושלים", קדמוניות כז (תשנ"ד) עמ' 38-42.
49. ד' בר"ג, "שולחן לחם הפנים וחזית בית המקדש על מטבעות מלחמת בר כוכבא", קדמוניות, כ (תשמ"ז),

חצי סלע של ליפקין-רפאלי - יש קשת מעל השולחן, שנראה כי היא הקשת מעל פתח ההיכל, אשר לגביה אין בידינו מקורות כתובים. על סמך התיאור במטבעות ובמקורות, ניסו לשחזר את חזית המקדש באפשרויות שונות המשלבות את העמודים בחזית המקדש או בצד פתח ההיכל.

בבית הכנסת של דורא אירופוס - מהמאה השלישית לספירה, מעל גומחת ארון הקודש נמצא ציור של חזית מקדש שהוא דומה ביותר לחזית שבמטבעות בר כוכבא. בחזית הבנין ארבעה עמודים ועליהם משקוף אופקי. במרכז, בין שני עמודים, נמצאות שתי דלתות נעולות. מעל הדלתות מצוירת קונכיה והיא כנראה המקבילה לקשת שבמטבעות בר כוכבא.

בבית הקברות של בית שערים נמצא תבליט משוקע של חזית ובה ארבעה עמודים. בין שני העמודים הפנימיים דלתות סגורות ומעליהן קונכיה. בתבליט דומה יש מנורה במקום הדלתות. התבליטים נחצבו בדופן אצטבאות גדולות שצורתן כארון מתים, באולם א' שבמערכת מס' 4, שתוארכה למאה השלישית לספירה.⁵⁰

איור 17: שחזור חזית המקדש לפי בר"ג

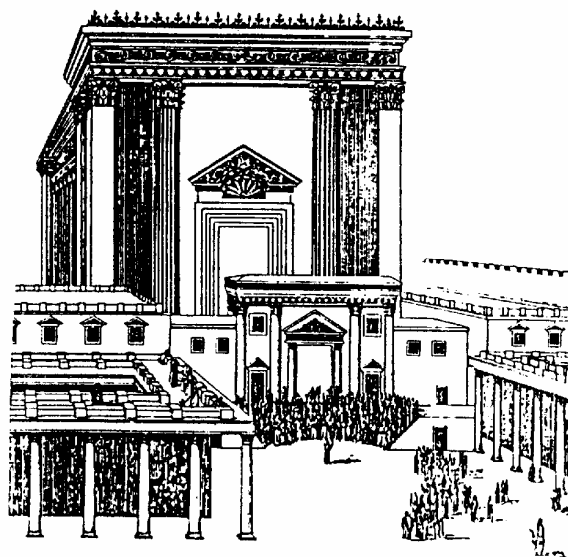
איור 16: חזית המקדש במטבע מימי בר כוכבא
א. סלע ב. חצי סלע

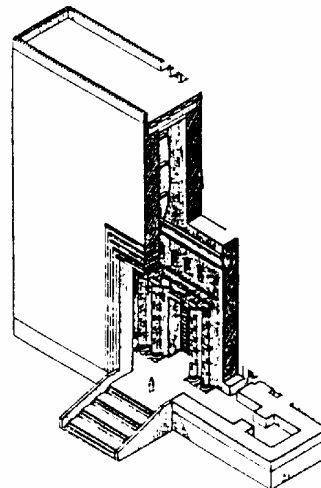
עמ' 22-25. ראה גם את ההערות על המאמר, קדמוניות, כא (תשמ"ח), עמ' 56-57. על הוצאת השולחן כדי להראותו לעולי הרגל, ראה במשנה, חגיגה ג, ח; תוספתא, שם יא, ז; ירושלמי, שם פ"ג ה"ח; בבלי, שם כו, ב; יומא כא, ב; מנחות כט, א; צו, ב. ראה גם ברש"י ביומא, בדפוס ראשון, בד"ה שמגביהין אותו: "ומוציאין אותו לחוץ", וברמב"ם, הלכות מטמאי משכב ומושב, יא, יא, ובמשנה למלך שם, ובפירוש הרמב"ם למשנה. לפי הירושלמי הגורס "מפני שמוציאין אותו", התוספתא והרמב"ם, השולחן הוצא החוצה, והאמירה במשנה בחגיגה - "הזהירו שלא תגעו בשולחן" - היתה לישראל ולא לכוהנים עמי הארץ, כפי שפרשו רש"י והתוספות את המשנה. ראה גם את ראית המשנה למלך מהגמרא ביומא המונה את הניסים שהיו בחוץ דווקא; גליון-אפרים בירושלמי יומא פ"ה ה"א; חזון-יחזקאל על התוספתא הנ"ל.

50. ראה: ב' מזר (מייזלר), בית שערים: פרשת החפירות בשנות תרצו-תש, א, ירושלים תשיח, עמ' 124.

איור 17ג: שחזור חזית המקדש לפי בן דב

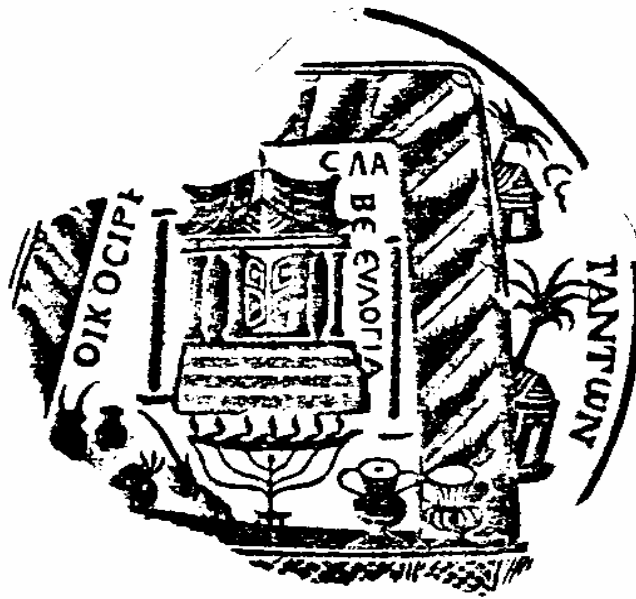
איור 17ב: שחזור חזית בית המקדש לפי פטריק

איור 19: התבליט מבית שערים

איור 18: חזית המקדש בדורא אירופוס

איור 20: המקדש בכוס זכוכית מרומא

המקדש כולו כשהוא נמצא בעזרה המוקפת סטיו עמודים⁵¹ נמצא בציור בבסיסו של כלי זכוכית מוזהב מרומא, מהמאה הרביעית. בציור, חזית מבנה שלו שתי דלתות, ובחזיתו ארבעה עמודים, עליהם משקוף אופקי ועליו גמלון. בציור נראה כל הגג הגמלוני של הבניין. לפני חזית הבניין מדרגות, והמבנה נמצא בתוך חצר מוקפת עמודים. ציור זה נבדל מציורים אחרים בכלי זכוכית מרומא המתארים ארון קודש, בכך שבציורים האחרים נראים ספרי התורה מונחים על מדפים בארון הקודש שדלתותיו פתוחות, ואילו בציור זה דלתות המקדש סגורות, בדומה לתיאורים שנמצאו בארץ.

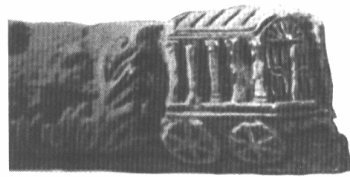
2. חזית המקדש בגילופי אבן בבתי הכנסת הגליליים

בכמה מבתי הכנסת הגליליים נמצאו גילופים שתוארו בדרך כלל כארון קודש או היכלית, אך נראה כי אינם אלא חזית המקדש. בגילופים אלו נראית חזית מבנה שלו שני עמודים, ביניהם דלתות נעולות המחולקות לריבועים, ועליהן גמלון ובו קונכייה. אחד התבליטים המרשימים הוא זה שנמצא בבית הכנסת הנוכחי בפקיעין כשהוא משולב בקיר. בתבליט יש שני עמודים נוספים - בקצות התבליט.

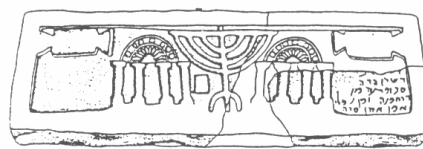
גילוף דומה הוא הגילוף המכונה "ארון הברית" על מרכבה, שנמצא בכפר נחום. בתבליט אחר מכפר נחום, נראות שתי דלתות סגורות עם מבנה ריבועים ועליהן גמלון. בכוכב הירדן נמצא משקוף ובו תבליט מנורה ומשני צידיה תבליטים של מבנה בן ארבעה עמודי חזית ועליהם עיטור קונכיות.

51. ראה: משנה, תמיד א, ג; יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ה, ה, ב.

איור 22: תבליט "ארון הברית" מכפר נחום

איור 21: תבליט חזית המקדש מפקיעין

איור 24: המשקוף מכוכב הירדן

איור 23: תבליט החלונות מכפר נחום

התבליטים השונים מבתי הכנסת הגליליים, ביחוד אלו בעלי ארבעה עמודים, דומים לגילוף מבית שערים ולחזית המקדש במטבעות בר כוכבא, ובבית הכנסת של דורא אירופוס. ההבדל הבולט היחידי בין חזית המקדש במטבעות בר כוכבא ובדורא אירופוס לבין התבליטים האחרים הוא הגג הגמלוני במקום הגג השטוח. שאר הפרטים העיקריים נמצאים גם בתבליטים: עמודים - שנים או ארבע, וקשת מעל הפתח. את השינוי של צורת הגג במקום הגג השטוח שבמטבעות בר כוכבא ודורא אירופוס, יש לראות כהשפעה ארכיטקטונית בת התקופה.

כדי להבין את משמעות הגילופים והעיטורים השונים יש להתייחס אליהם לא כאל עיטורים שמטרתם רק לפאר את בית הכנסת, וגם לא כעיטורים המציגים מראה ריאלי של מה שהיה לפני המתפללים, אלא בהנחה שהם נועדו להמחיש מראה כלשהו של דבר שאיננו, אך זכרוננו יקר וחשוב לקהל.⁵² לכן יש לחפש את משמעותו במבנה מהותי יותר מאשר ארון הקודש. יתר על כן, הימצאותו של ארון הקודש בתוך בית הכנסת היה בתהליך התהוות וגיבוש, ובכמה בתי כנסת כנראה כלל לא היה ארון קודש, וכפי שהוסבר לעיל (ג/4), ספר התורה הובא לבית הכנסת לקריאה בתורה.⁵³ זאת ועוד,

52. ראה: י' בראנד, כלי זכוכית בספרות התלמוד, ירושלים תשל"ח, עמ' 208. הוא כתב זאת על הפסיפסים, אך למרות זאת הוא ראה בחזית המבנה שבמרכז הפסיפס את ארון הקודש, ולא את חזית המקדש, וראה עוד להלן 3.

53. תהליך הקמת ארון קודש בבית הכנסת התגבש בעיקר במאה הרביעית. ראה לעיל, הערה 39, על בתי הכנסת

באותם בתי כנסת בהם היה ארון קודש, הרי שהוא היה לפני המתפללים ובקרבתם ולא היה צורך בעיטורים נוספים שימחישוהו. בכורזים נמצא גילוף באבן הקשת שנבנתה מעל גומחת ארון הקודש. בגילוף נראית גומחה שמצידיה שני עמודים כפולים ומעליה קשת.⁵⁴ שם, כמו בדורא אירופוס, הגילוף אינו יכול לסמל את ארון הקודש הנמצא מתחת לגילוף, אלא משהו משמעותי יותר - המקדש בירושלים. השערתנו היא לכן, כי התבליטים נעשו במתכונת שהיתה מקובלת באותה תקופה לתיאור חזית המקדש, וקיומם מזכיר למתפללים את המקדש. בחלק מהמקומות התיאור סכמטי יותר, והדמיון לתיאורים הקדומים חלש יותר. במקרים אלו בולט עוד יותר תפקידו של התיאור - להזכיר את המקדש ולא למסור תיאור מדויק שלו.

3. חזית המקדש בפסיפסי בתי הכנסת הקדומים

רצפות פסיפס התגלו בבתי כנסת רבים. בכמה מהם, בספין (פאנל) בקצה הפונה לירושלים והקרוב לארון הקודש, יש תיאור של חזית מבנה שדלתותיו נעולות. בחלקם נראית גם פרוכת. בצידי המבנה ניצבות מנורות שבעת הקנים, שופר, מחתה, לולב ואתרוג.

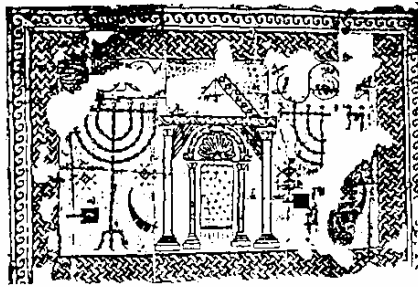
בבתי הכנסת של סוסיה ובית שאן (בית הכנסת הצפוני), חזית המבנה היא של ארבעה עמודים, עליו גמלון ובתוכו קונכיה. בסוסיה רואים דלתות נעולות, ואילו בבית שאן אין דלתות, אלא פרוכת פרושה על הפתח. בחמת טבריה יש רק שני עמודים, והפרוכת אסופה במרכז. תיאור דומה נמצא בבתי הכנסת שומרוניים ובהם חוזר הדגם של ארבעה עמודים, גמלון וקונכיה בתוכו, וכן דלתות נעולות ופרוכת כשהיא אסופה ומונחת על אחד העמודים.⁵⁵ תמונת המבנה המופיעה בפסיפסים השונים מזכירה את חזית המקדש בעיטורים קדומים אחרים, ובגילופי אבן מבתי הכנסת הקדומים, כפי שתואר לעיל - גמלון הנשען על ארבעה עמודים ובמרכזו קונכיה.

בהם שונה מקום הפתח ונבנה מקום לארון הקודש רק במאה הרביעית. גם בחורבת שמע נבנתה בימה בקיר הדרומי במאה הרביעית. מעטים בתי הכנסת בהם נמצאה בימה לארון קודש לפני כן, והם: נבוריה, גוש חלב, וכורזים. ראה גם: ז' וייס, "מתי החלו מורידין שלח ציבור לפני התיבה", קתדרה, 55 (תש"ן), עמ' 21-8.

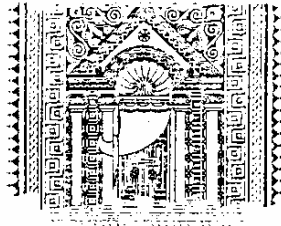
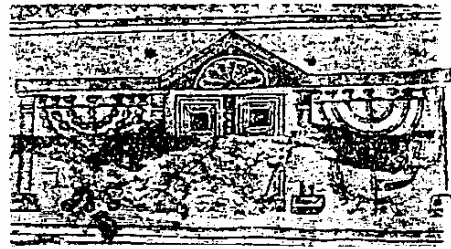
54. ראה: ז' ייבין, "בית הכנסת בכורזין - הצעה לשחזור פנים הקיר הדרומי", ארץ ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 276-268, ציור 6, וצילום בלוח נג 5. תבליט דומה נמצא גם על גבי משקוף מדנה שבגליל התחתון, ובו משני צידי התבליט אריות הפונים אליו. תבליט אחר נמצא במשקוף הכניסה לבית הכנסת בעסלייה שבגולן.
55. על הממצא הארכיאולוגי מבתי הכנסת השומרוניים, ראה: י' מגן, "בתי כנסת שומרוניים", קדמוניות, כה (תשנ"ג), עמ' 90-66. על הנושא של זיהוי חזית המבנה בפסיפסים עם חזית המקדש, וכן השוואה עם מבנה בתי הכנסת היהודיים מימי הבית השני, ראה מאמרי בקדמוניות, כה (תשנ"ג) עמ' 90-66, ובקדמוניות כו (תשנ"ג) עמ' 65-64.

חזית המקדש

איור 225: בפסיפס ביהכנ"ס בבית שאן

איור 225א: בפסיפס ביהכנ"ס בטוסייה

איור 225ג: בפסיפס ביהכנ"ס בחמת טבריה איור 225ד: בפסיפס ביהכנ"ס השומרוני בח'ירבת סאמרה

כמו לגבי הגילופים בבתי הכנסת, כך גם לגבי הפסיפסים יש לחפש את משמעו של המבנה הנראה במרכז הפסיפס בדבר שאינו נמצא בבית הכנסת עצמו, ושזכרוננו יקר וחשוב לקהל המתפללים. בנוסף לכך, דיון במהותו של המבנה הנראה בפסיפס אינו יכול להיות מנותק מהנושאים הנוספים המוצגים באותו ספין.

המנורה הנראית בפסיפס בוודאי מייצגת את מנורת המקדש. מעידים על כך הנרות המכוונים מול הנר המרכזי (כך בחמת טבריה), כפי שהיה במנורת המקדש.⁵⁶ המחנה אף היא הינה כלי ששימש לעבודות המקדש - הקטרת הקטורת במזבח שבהיכל. היתה זו אחת העבודות החשובות, ובגלל חשיבותה לא אפשרו לכהן אחד לזכות בה יותר מאשר פעם בחייו.⁵⁷ השופר והלולב קשורים לתיקונים שהתקין רבן יוחנן בן זכאי לאחר החורבן כ"זכר למקדש".⁵⁸ המשותף לכל המתואר בפסיפס הוא המקדש, והציורים

56. ראה: ספרי במדבר, בהעלותך, נט (מהדורת הורוויץ, עמ' 57); ספרי זוטא, שם, ח ב (מהדורת הורוויץ, עמ' 255). שם גם מעיד רבי שמעון שראה את המנורה ברומא, והנרות היו מוסטרים כנגד הנר האמצעי; מנחות צח, ב, שם נאמרים הדברים ע"י ר' אלעזר ברבי שמעון הסובר שהמנורה היתה מונחת בכיוון צפון דרום; מגילה כא, ב. ראה גם בביריתא דמלאכת המשכן פ"י (מהדורת איש שלום, עמ' 65).

57. משנה, תמיד ה, ב; יומא ב, ד; ירושלמי, יומא פ"ב ה"ג; בבלי, יומא כו, א. לדעתו של רבי יהודה נהגו כך לא רק עם המקטיר אלא גם עם הכהן שזכה בהבאת המחתה למזבח הפנימי. ראה בירושלמי הנ"ל, ובבבלי, יומא כה, ב: "רבי יהודה אומר: לא היה פייס למחתה, אלא כהן שזכה בקטרת אומר לזה שעמו זכה עמי במחתה." ראה גם את דעתו של י' בראנד, לעיל, הערה 52, עמ' 213, המזהה בפסיפס את המגרפה - כלי שיר שהיה בשימוש במקדש, ולא את המחתה.

58. על נטילת לולב בכל מקום במשך שבעת ימי החג (למעט שבת) ראה: משנה, ראש השנה ד, א. על תקיעת

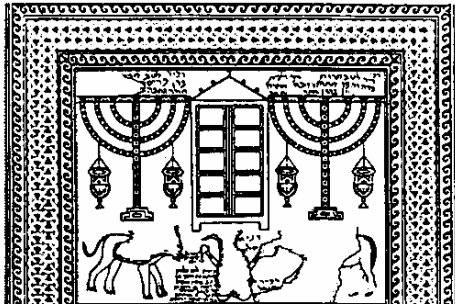
נועדו להמחיש את זכרו. מרכזו של פנל זה המיוחד למקדש הוא לכן הדבר החשוב ביותר, והוא חזית המקדש עצמו. הפרוכת הנמצאת בכמה מהתיאורים היא הפרוכת שהיתה פרושה על פתחו של ההיכל.

חוקרים רבים ראו במתואר בפסיפסים את ארון הקודש, למרות שראו בכל העיטורים האחרים שבפסיפס, סמלים הקשורים למקדש.⁵⁹ אחרים ראו אמנם בחזית המבנה את חזית המקדש, אך ראו בדלתות הנעולות שבפסיפס את ארון הקודש.⁶⁰ הזיהוי של ארון הקודש תמוה גם מנימוקים נוספים הקשורים לבית הכנסת ולארון הקודש עצמו. בבית שאן ובסוסייה היה אפסיס לארון הקודש, והוא היה לפני המתפללים ולא היה כל צורך ב"תחליף" חזותי נוסף שייקבע ברצפת הפסיפס. בחמת טבריה ארון הקודש היה באותה עת בתא מוגבה בדופנו המערבית של חדר שהיה פתוח לאולם בית הכנסת. חזיתו של ארון הקודש לא פנתה אל המתפללים, וספק רב אם הוא היה מעוצב במתכונת שבפסיפס. הפרוכת הנראית בפסיפסים אינה יכולה לבטא את פרוכת ארון הקודש. כפי שעולה מהמקורות, פרוכת זו היתה פרושה על כל רוחב האפסיס או החדר הצדדי שבו נשמרו ספרי התורה ולא על דלתות הארון.⁶¹ בבית אלפא נמצאו שקעים למוטות בצד ארון הקודש והם כנראה נשאו עליהם את הפרוכת. כך כנראה היה גם בעין גדי. שרידים הקשורים לפרוכת נמצאו גם בבית שאן ובמעון (נירים).

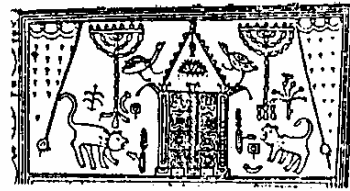
במשמעות של חזית המקדש צריך לראות גם את הפסיפסים בהם התיאור מעט שונה ודומה יותר לארון, כמו בבית הכנסת בבית אלפא ובנערך. ברצפות פסיפס אלו, אין להפריד את המבנה דמוי ארון מהאלמנטים האחרים הצמודים לו באותו פנל: מנורות, ובבית אלפא גם שופר, מחתה, לולב ואתרוג. צרוף זה לא נועד לסמל את ארון הקודש אלא את המקדש, גם אם נעשה שימוש באיור הדומה יותר לארון קודש. כך עלינו להבין גם את התיאור ביריחו הנראה כארון ועליו קונכיה. בכל התיאורים האלו, דלתות הארון סגורות והן במבנה ריבועים. בעיטורים אחרים בהם הכוונה לארון הקודש, כמו בזכוכיות המוזהבות מרומא, נראים גם ספרי התורה כשהם מונחים בתאים, ודלתות הארון פתוחות.

- שופר בראש השנה שחל בשבת בכל מקום שבו יש בית דין, ראה: משנה, סוכה ג, יב; ראש השנה ד, ג.
 59. זו דעתם של נרקיס, מאירס, קסוטו, וגם בראנד אשר כתב על הקשר בין כל הנראה בפסיפס ובין המקדש (לעיל, הערה 52). ראה: B. Narkis, "A Scheme of the Sanctuary from the Time of Herod the Great", *Journal of Jewish Art*, 1 (1974) p. 13; Meyers E. M. & C. L. Meyers, "American Archaeologists Find Remains of ; of Ancient Synagogue; Ark in Galilee", *Biblical Archaeology Review*, 1981, 6, pp. 24~39
 ד' קסוטו, "תגובה" (למאמרו של א' עובדיה, "אמנות בתי הכנסת העתיקים"), א' קסוטו (עורך), היהדות והאמנות, רמת גן תשמ"ט, עמ' 369-375.
 60. ראה: ג' פרסטר, אשר כתב על פסיפס בית הכנסת בסוסייה: "נושאים אלגוריים וסמליים בעלי משמעות נוצרית בעיטורי רצפות הפסיפס של בתי הכנסת במאה השישית בארץ ישראל", בתוך: ד' יעקבי וי' צפרי (עורכים), יהודים שומרונים ונוצרים בארץ ישראל בתקופה הביזנטית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 198-200; כך כתב לי צבי אילן ז"ל באדר תשמ"ח, וראה גם בספרו (לעיל, הערה 2), בערך "סוסייה", עמ' 313.
 61. ראה: ירושלמי, יומא פ"ז ה"א; מגילה פ"ד ה"ה; סוטה פ"ז ה"ו.

איור 27: פסיפס בית הכנסת בנערן

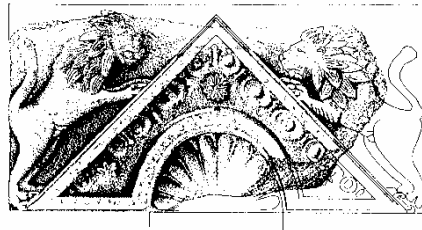

איור 26: פסיפס בית הכנסת בבית אלפא

ה. ארון הקודש וחזית המקדש

הרצון להנציח את חזית המקדש בתוך בית הכנסת בא לביטוי בעיקר במבנה ארון הקודש עצמו. ארון הקודש נבנה במתכונת ששימרה את המסורת על מראה חזית בית המקדש, והוא יכל אפוא לשמש לא רק בתפקידו הפונקציונלי לשמירת ספר התורה, אלא גם כאמצעי חזותי להזדהות עם המקדש.

איור 29:

משקוף האריות של ארון הקודש בנבוכיה

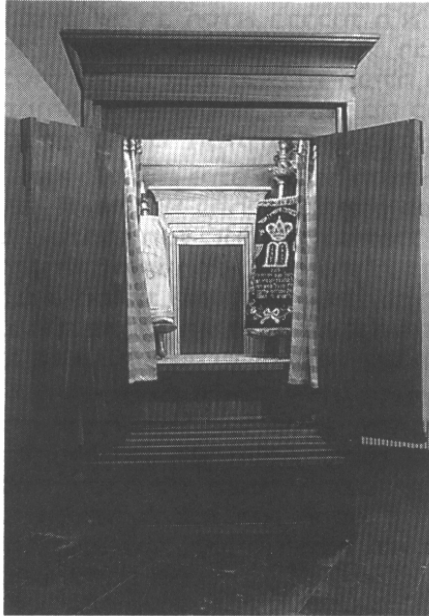
איור 28:

שחזור הקיר הדרומי בבית הכנסת בנבוכיה
בצד ימין: ארון הקודש

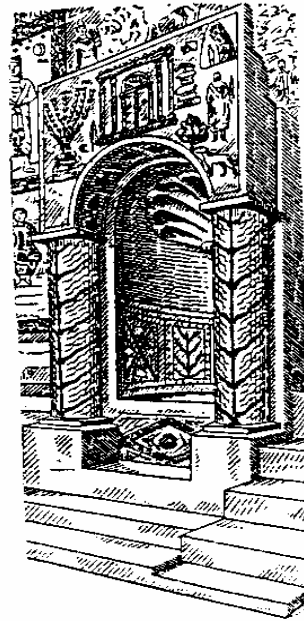
שרידיו של ארון קודש בשימוש משני התגלו בבית הכנסת של נבוכיה. נמצא גמלון ובו קונכיה, ומשני צידיו אריות. אבן גמלון ובה קונכיה נמצאה בכמה בתי כנסת בגליל ובגולן, ובחלקם יש גילופי אריות או עופות משני צידיה. מוטיב זה נמצא גם בגילוף נוסף של חזית המקדש מבית שערים, שדומהו נזכר לעיל ד1/, וגם ברצפות פסיפס ובקערות זכוכית מוזהבות. אבני גמלון הקשורת כנראה לארון הקודש, נמצאו במקומות שונים בגולן ובגליל, אך בדרך כלל תוארו אבנים אלו כחלונות או משקופי חלונות. בבתי כנסת אחרים נמצאו עמודים כפולים או חלקי עמודים, השייכים כנראה לארון הקודש, וניצבו בחזיתו.

בשחזור ארון הקודש בבתי הכנסת הקדומים ניתן להסתייע הן בגילופים ובעיטורים השונים שבבתי הכנסת, והן בציורים שברצפות הפסיפס, אך לא מהסיבה שהם מנציחים את מראה ארון הקודש, אלא מכיוון והם, כמו ארון הקודש עצמו, מבטאים את מראה חזית בית המקדש. הממצאים האדריכליים השונים של ארונות הקודש, יחד עם ממצא

הגמלון ושחזור ארון הקודש בנבוכיה, דומים לתבליט חזית המקדש מפקיעין ומבית שערס. שחזור ארון הקודש מנבוכיה מגלה דמיון גם למבנה גומחת ארון הקודש שבדורא אירופוס, וגם לגומחה שנמצאה בנוה שבגולן, שאף עליה בנויה קונכיה על גבי עמודים.

איור 31: ארון הקודש בבית הכנסת "נועם" בצפת, ע"ש נעם יהודה הי"ד, שנבנה עפ"י פתחו של אולם בדגם שבנה האדריכל יעקב יהודה ז"ל (הוצג בתערוכה העולמית בניו-יורק בשנת תרצט)

איור 30:
גומחת ארון הקודש בבית הכנסת בדורא אירופוס

על מבנם של ארונות קודש מעץ איננו יודעים מכיוון ששרידיהם לא השתמרו. כנראה, וגם הם עוצבו במתכונת דומה. ייתכן ועדות לכך ניתן לראות ברצפות הפסיפס בהם נמצא ארון ולו רגליים, הדומה לתיאור חזית המקדש הנ"ל, והרגליים הן המיחדות אותו כארון. כך בפסיפס בתי הכנסת בנערן, יריחו ובית אלפא, וכן בטס נחושת מנענה (נען). הכוונה שמאחורי הציור היא אמנם להזכיר את המקדש, אך במקרים אלו כנראה ונעשה שימוש בדגם ארון הקודש שגם הוא משקף את חזית המקדש.

" פינקרפלד (בתי הכנסת באיטליה, ירושלים תשיד) שחקר את בתי הכנסת באיטליה, כותב עליהם (עמ' 65) כי "ארון הקודש שמר בקווים כלליים את צורת חזית המקדש, שהיתה מקובלת עוד בתקופה העתיקה." גם כיום יש ארונות קודש המעוצבים במבנה של חזית המקדש.

ו. פתח בית הכנסת ומקום הישיבה בבית הכנסת

"אשרי אדם שמע לי לשקד על דלתתי יום יום לשמר מזוזות פתחיי" (משלי ח, לד). אמר רב חסדא: לעולם יכנס אדם שני פתחים בבית הכנסת ... אלא אימא: יכנס שיעור שני פתחים ואחר כך יתפלל. (ברכות ח, א)

אמרתו של רב חסדא בברכות ח, א מובאת לאחר דרשה אחרת המבוססת על הפסוק הנ"ל ממשלי ח, לד. הלימוד של רב חסדא מתבסס על המלה "פתחיי", והוא מהווה בסיס להלכה אחת מהלכות תפילה העוסקת בכניסה לבית הכנסת. האמרה לכשעצמה תמוהה, והגמרא אכן שואלת מה כוונת רב חסדא במלים "שני פתחים". היא מובנת רק לפי ההסבר הניתן בגמרא: "אלא אימא: שיעור שני פתחים ואחר כך יתפלל."

שני פירושים ניתנו להסבר הגמרא:

א. "שיעור שני פתחים" מתייחס למרחק שעל המתפלל להיכנס בתוך ביהכנ"ס. הכוונה היא לזמן שעל המתפלל לשהות לפני התפילה.

ב. הפירוש הראשון הוא פירוש רש"י. כך פסק גם הרמב"ם בהלכות תפילה ח, ב: "וכשיכנס בבית הכנסת יכנס שיעור שני פתחים ואחר כך יתפלל, לקיים מה שנאמר: לשמור מזוזות פתחי." הפירוש השני הוא הסבר רבנו יונה בשם יש מפרשים (מובא גם במרדכי וברא"ש). לפי פירוש זה מותר לשבת סמוך לפתח.

שני הסברים ניתנו לפירוש הראשון. ההסבר שנותן רש"י להלכה הוא, כי הישיבה ליד הפתח מעידה על היושב ששיבתו עליו כטורח. אמנם, כאשר מקומו הקבוע של המתפלל הוא ליד הפתח, נימוק זה אינו תקף. לכן מסיק רבנו יונה, כי במקרה זה מותר לשבת ליד הפתח. ההסבר של מהר"ם מרוטנבורג (מובא בטור) והמרדכי הוא, כי הנימוק להלכה הוא החשש מהיסח הדעת שיכול להיגרם מהפתח הפתוח, היות והמתפלל עלול להביט החוצה ולא לכוין בתפלתו. לכן אם הפתח אינו פתוח לרחוב, מותר לשבת בצדו.

בשולחן ערוך מובאים להלכה שני הפירושים שלעיל, כולל שני ההסברים לפירוש הראשון המתייחס למרחק שיש להיכנס בבית הכנסת (הלכות תפילה ז, כ). מסקנתו: "ונכון לחוש לכל הפירושים."

עיון במקבילות בירושלמי ובמדרש רבה, מלמדנו משמעות ברורה יותר לדברי רב חסדא, המוסברת היטב במבנה בתי הכנסת הקדומים. בירושלמי מובאים דברי רב חסדא בשינוי סגנון וגם בדגש שונה של הסתמכות על הפסוק במשלי.

רב חסדא אמר: זה שנכנס לבית הכנסת צריך להכנס לפניו משני דלתות. מה טעם? "אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום [לשמור מזוזות פתחיי]" (משלי ח, לד). "דלתותי" - ולא דלתי, "מזוזות" - ולא מזוזת. אם עשה כן מה כתיב תמן? "כי מוצאי (מוצא) [מצא] חיים" (משלי ח, לה). (ירושלמי, ברכות פ"ה ה"א)

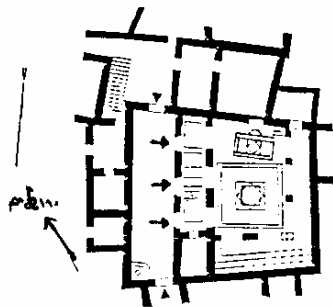
ההסבר של דברי רב חסדא בבבלי, מבוסס על המלה "פתחיי" בפסוק במשלי. לכן הוא אינו חד משמעי, והתאפשרו בעקבות כך הפירושים השונים שנזכרו לעיל. בירושלמי, הדגש בדרשת הפסוק הוא על המלים "דלתותי", "מזוזות". דברי הירושלמי מעידים לכן כי דברי רב חסדא מתייחסים לדלתות בית הכנסת ולכניסה לתוך בית הכנסת, והם מחזקים את פירוש רש"י שהכוונה למרחק שיש להיכנס בבית הכנסת, ולא לזמן שיש לשהות לפני התפילה (הרא"ש בברכות). גרסת הירושלמי מובאת בטור כדי לדחות את דברי מהר"ם מרוטנבורג.

גם מהמקבילה שבמדרש רבה מתקבלת ראייה לכך שדברי רב חסדא מתייחסים לדלתות. בנוסף לכך משמע מהמדרש, כי הכוונה היא שיש להיכנס לתוך אולם בית הכנסת, ולא להישאר בפרוזדור.

זה שאמר הכתוב (משלי ח, לד) "אשרי אדם שומע לי" ... מהו "לשקוד על דלתותי" (שם)? אמר הקדוש ברוך הוא: אם הלכת להתפלל בתוך בית הכנסת, אל תעמוד על הפתח החיצון להתפלל שם, אלא הוי מתכוין להכנס דלת לפניך מדלת. "לשקוד על דלתי" אין כתיב, אלא "על דלתותי" - שתי דלתות. ולמה כן? שהקב"ה מונה פסיעותך ונותן לך שכר. (דברים רבה, כי תבא ז, ב)

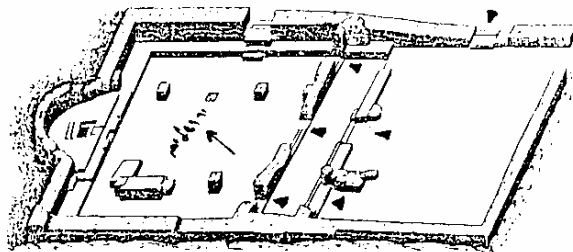
דברי המדרש רבה מתייחסים לשני פתחים הנמצאים זה לפניך מזה. מצב זה יכול להתקיים כאשר לפני פתח בית הכנסת נמצא אולם מבוא. המתפלל צריך אפוא להיכנס פנימה - לתוך בית הכנסת, ולא להישאר באולם המבוא. במקרה זה הוא עובר בדרכו שתי דלתות.

על הבדלי הנוסח בין הבבלי ובין הירושלמי ומדרש רבה כתב הב"ח. הוא מגיע למסקנה מהירושלמי, כי "כל בית כנסת צריך שיעשו עזרה לפני בית הכנסת כדי שיכנס אדם לפניך משני דלתות, דוגמת האולם שהיה לפני ההיכל". המגן-אברהם (ס"ק לה) נשאר בצ"ע מדוע השולחן ערוך לא הביא את הוכחת הטור מהירושלמי. הוא מזכיר את הב"ח וכותב: "וא"כ לעולם יכנס לפניך משני דלתות. ולכן נהגו לעשות אכסדרה לפני בית הכנסת". המשנה-ברורה (ס"ק סא) מביא את הב"ח והמג"א, ומוסיף: "וכן נהגו כהיום בכל מקום, וע"כ טוב להדר לכתחילה שלא להתפלל בעזרה כי אם בבית הכנסת".

איור 33:

תוכנית בית הכנסת בעין גדי, שלב ב - מאות ה'ד'

איור 32:

שחזור איזומטרי של בית הכנסת בבית אלפא

דברי הב"ח והפוסקים שהלכו בעקבותיו מקבלים תימוכין גם מהממצא הארכיאולוגי של חלק מבתי הכנסת הקדומים. באותם בתי כנסת שאינם גליליים, כאשר פתח בית הכנסת אינו בקיר הפונה לירושלים, אנו מוצאים בחלק מהם אולם מבוא צר, או אכסדרה, לפני אולם בית הכנסת. אל אולם המבוא נכנסו דרך פתח שהיה מכוון מול פתחי אולם בית הכנסת (בית אלפא, ראה גם לעיל, איור 13א - מרות בשלב הקדום), או בפתח בצידו הצר (עין גדי). בבניית אולם המבוא לבית הכנסת יש אם כן דמיון נוסף בינו לבין המקדש, למרות שבתוספתא הדימוי למקדש בקשר לפתח בית הכנסת מוסב רק על מקומו של הפתח ולא על מבנהו (לעיל ב).

הב"ח מנמק את בניית האולם לפני בית הכנסת במשמעות רעיונית, שעיקרה ההבדל בין בית הכנסת ובין בתי תפילה של עובדי כוכבים בהם המקדש אינו מיועד לציבור. התפילה לפני הקב"ה נעשית ללא אמצעי, ולכן המתפלל צריך להיכנס אל פנים בית הכנסת - אל המלך - ומשם לשאת את תפילתו ולא להישאר בחוץ - באולם המבוא. משמעות זו מומחשת לא רק במבני בתי הכנסת בהם נבנה אולם לפני בית הכנסת, אלא גם בבתי הכנסת הגליליים, שלמרות דמיונם הארכיטקטוני למבנים אחרים בני אותה התקופה, הם שונים במבנם. במקדשים האליליים הקהל עמד בחצר מחוץ למקדש, בעוד שבבית הכנסת הקהל התרכז בפנים. שוני זה כפי שהראינו לעיל ג1, גרם לייחודם של בתי הכנסת הגליליים בכמה פרטים אדריכליים מהותיים, המבדילים אותם ממבנים אחרים לרבות מקדשים אליליים, שדומים להם בחזותם ושונים בתכלית במהותם. מהותו של בית הכנסת ושל התפילה בו, השפיעו על מבנהו ועל ייחודו בהשוואה למבנים אחרים, יחד עם השפעתו של המקדש על עיצובו של בית הכנסת.